

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ 1500 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

պատասխան Լէօի բաց նամակին

1.

Լէօն աւետարանի այրու դերն է կատարում, ինձ վիճակուել է անիրաւ դատաւորինը: Դեռ հերու ինձ խընդրեց նամակով, և ես խոստացայ, նորից և նորից յիշեցրեց, բայց մինչև այժմս էլ խոստումս չկարողացայ կատարել: Այժմ բաց նամակով է ինձ դիմում («Հորիզոն» № 92) և ես ստիպուած եմ գրիչ առնել ձեռքս, անյարմար դիրքով մտանալ սեղանին և շնայած օտքերիս բողբոխ, որ գրելուց ուռչում են և սրտիս մեծ նեղութիւն պատճառով, պարտաւորում եմ բացատրութիւններ տալ, թէ ինչու տարիներ առաջ, 1896 թուին մեր այժմեան դորձածած, Հայ այրուբների վերջնական կարգաւորումը Մեսրոպի ձեռքով դնում եմ «յամենայն դէպս 412 թուականից ոչ առաջ»:

Օրսթերթի մէջ գիտական խնդիրների մասին խօսելը ինձ փոքր ինչ վախեցնում է: Կարելի է ձանձրոյթ պատճառել համաշխարհային հարցեր վճռող և հայակապ ընդհանրացումներով մտադրազ մտաւորականներին: Կամ ընթերցող մեծամասնութեանը դիւրահաս և մատչելի դառնալու ցանկութեամբ՝ շատ հաւանական է, որ կմուսացուին կամ գիտմամբ բաց կլթողնուին այնպիսի կէտեր, որանք անհրաժեշտ էին և ուրիշներին համոզելու համար այն բանին, որին ինքդ համոզուած ես: Ինչ և իցէ, Հզատակուում եմ, զգուշացնելով սակայն, որ այս օտողերիս պիտի նայել, ոչ իբրև գրական մշակուած աշխատութեան, այլ իբրև թուուցիկ, միայն շատ կարևոր և անհրաժեշտ պարունակող, կարճ ակնարկների վրայ:

2.

Իրի գիւտի տարեթիւը որոշելու համար մեր միակ հեղինակաւոր աղբիւրը Կորիւնն է իբրև ժամանակակից։ Այդ հաշուի միակ յենակէտը՝ Մահակի և Մեսրոպի մահուան թուականներն են։ Այս մասին շատ է գրուած և աւելորդ է այստեղ կրկնութեանց մէջ ընկնել։ Այս խնդրով վերջին զբաղուողը Նորայր Բիւզանդացին է, «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տիգրս 1900, էջ 386—390։ Ամբողջ մի գլուխ՝ «Ստոյգ թուականք մահուան Սրբոյն Սահակայ և Սրբոյն Մաշտոցի» վերնագրով նուիրուած է այս թուականների ճշդելուն, մէջ են բերուած զանազան հեղինակների կարծիքներ՝ Չաչեանինը, Գաթրըճեանինը, Ալիշանինը և ինչ ուսումնասիրութեան հիմնակէտը, որի վրայ կառուցուած է ամբողջ շինուածքը հետևեալ տողերն են. «Յազիկերտ Երկրորդ գահակալեց ի 4 Աւգոստոսի 438 տարւոյն, ըստ Նորագոյն և ստուգագոյն հաշուոյ Թ. Նէոլաէքէի (Th. Nöldeke).—տես Ստեփանոս Ասողիկ, տպ. Պետերբուրգի. 1885, երես 358.— որով իւր թագաւորութեան առաջին ամի է 438 Աւգոստոս—439 Աւգոստոս. հետևաբար Սրբոյն Սահակայ վախճանին օրն՝ 7 Սեպտեմբեր (=30 Նուասարգի) 438, իսկ Սրբոյն Մաշտոցի՝ 17 Փետրուար (13—Մեհեկանի) 439»։ Բայց այս բոլորը տարօրինակ թիւրիմացութիւն է։ Ես չիւտեմ յարգելի հայկաբանը կարգում է գերմաներէն թէ ոչ, ապա թէ ոչ խորհուրդ կտայի գիմել իսկական Նեոլդրիէին (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der Arabischen Chronik des Tabari և այլն. Leyden, 1879, էջ 435 և այլն), որտեղ կգտնէք Ս. Մալխասեանի Ասողիկի հրատարակութեան վերջում մէջ բերուած Մասանեան թագաւորների ցանկի գործածութեան եղանակը։

*) Տես Բիւզանդացուց շատ առաջ նոյն հետևանքին հասած պ. Իսահակ Յարութիւնեան՝ «Հայոց գիրքը» 1892, Թիֆլիզ, մի օգտակար հաւաքագրական աշխատութիւն, որտեղ ընթերցողը կգտի շատ աղբիւրներից կազմած մի ժողովածու։

Այդ ինչպիսի խելօք և քննադատներին ներութիւն չպատճառող թագաւորներ են, որ Արտաշիւր Ա-ից սկսած «զահակալում են» (ինչպէս Բիզանդացին է ասում) խումբ խումբ վերից վար, առանց ընդհատման այսպէս՝ սեպտեմբերի 26-ին, 22-ին, 14-ին, 13-ին 9-ին 7-ին, 5-ին Երկրորդ խումբը օգոստոսի՝ 19, 18, 16, 14, 8, 4-ին (մեր Յաղկերտ Երկրորդը) Երրորդ խումբը յուլիսի 30 23, 22, 20 և այլն, վերջին խումբը յունիսիս, նոյն կարգով 30-ից դէպի յետ մինչև յունիսի 16-ը, որտեղ և վերջանում է Սասանեանների ցանկը ։

Փոքր ինչ աւելի ծանօթութիւն պարսկական իրականութեան՝ պիտի համոզէր յարգելի նորայրին, որ այս կանոնաւոր թուերի շարքը չէ կարող գահակալութեան օրեր ցոյց տալ, այլ դրանք բոլորովին նման մեր շարժական տոմարին՝ նաւասարդի օրերն են. Պարսկաստանում, ինչպէս և ուրիշ մի քանի տեղ, սօվորութիւն ունէին թագաւորի առաջին տարին հաշուել նաւասարդի 1-ից, թէև թագաւորը ոչ թէ այդ առաջին ամսում, այլ տարուայ վերջին ամսում գահակալած լինէր։ Այդ հաշիւը այսպէս ասած, «պաշտօնական» ձև էր և չէր համապատասխանում իրական իրողութեան։ Եւ իսկապէս՝ նեօլդրլիէն և նրանից առնելով Մալխասեանը դնում են՝ բացի նաւասարդի 1-ը ցոյց տուող սիւնեակից՝ նորից երկու ուրիշ սիւնեակ «ստոյգ սկիզբն թագաւորութեան», «ստոյգ վախճան թագաւորութեան» տիտղոսով։ Ահա այդ սիւնեակներում պիտի որոնէր և նորայրը մեզ հետաքրքրող Յաղկերտ Երկրորդի գահակալութեան տարին։ Բայց այդ ստոյգ գահակալութեան տարին (Wirklicher Regierungsantritt ցոյց տուող սիւնեակը դատարկ է մինչև վեցերորդ դար, մինչև Խոսրով Ա. Անաշքուան, ինչպէս կարող է նորայրը հաւաստիանալ իրեն մտաչելի Ասողիկի յաւելուածից։ Եւ պատճառը պարզ է, որովհետև նեօլդրլիէն չէ ունեցել «ստոյգ» թուականներ։ Ուրեմն և հիմնովին պիտի հերքուած համարել նորայրի հաւաստածը, թէ «Յաղկերտ գահակալեց ի 4 արգոստոսի 438 և այլն»։ Կործանոււմ է և այդ հիմքի վրայ մեծ խնամով կառուցուած շէնքը ։

3.

Ուրեմն նեօլոգիկէից ունեցած թուերով խնդիրը մնում է առկա, Յազկերտ առաջինի իսկական և սոցյալ գահակալութեան ոչ միայն օրը այլ և տարին անորոշ: Այդ կարող է պատահած լինել և 438-ին և 439-ին: Սահակի մահուան օրը (30 նաւասարգի, առաջին տարի Յազկերտ երկրորդի) ճշտիւ որոշելու համար բարեբախտաբար Հայ մատենադրութեան մէջ ունինք և մի ուրիշ տուեալ, այն է օրուայ «պատկերը» այսինքն ինչ օր լինելը: Այդ աղբիւրն է «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Մեօրովբայ վարդապետին», Սոփերը, Բ, Անշուշտ այդ գրութիւնը շատ հին չէ. յամենայն դէպս յետոյ գրուած Խորենացու պատմութիւնից, որից և օգտուում է: Ունեցել է և մեզ անձանօթ աղբիւներ: Այս գրութեան մէջ պահուած է Սահակի մահուան օրը՝ Հինգշաբթի, «[Ս. Սահակ] առ Քրիստոս վերափոխի ի նաւասարգի յերեսունն յաւուր հինգշաբթեօջ. որ և զծնունդ սրբոյն ի նմին աւուր ասեն եղեալ»: Ով հասկանում է պատմական թուերի գործածութեան շատ բարդ մանրադննին ուշադրութեան կարօտ հաշիւները՝ նա միայն կարող է ըմբռնել այսպիսի ըստ երևութին չնչին տուեալի կարևորութիւնը: Միմիայն այս «հինգշաբթին» մեզ հնարաւորութիւն է տալիս ճշգիւ որոշելու Սահակի մահուան բուն տարին: Եւ այդ արդէն վաղուց կատարուած է: Տես DuJaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, էջ 134, ծանօթ. 40:

Սահակի մահուան թուականն է 439, 7 սեպտեմբերի, հինգշաբթի, իսկ Մաշտոցինը՝ 440, 17 փետրուարի, շաբաթ:

Այս ճիշդ թուերը խախտելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Այս թուերն են գործածում բոլոր տոմարագէտ գրողները, Ալիշան և ուրիշներ: Այս հաշիւը համաձայն է և նեօլոգիկէի վարպետ, հմտալից ուսումնասիրութեանը, որ Յազկերտի առաջին տարին դնում է 438/59 թուին, այսինքն Յազկերտի գահակալութեան օրը պիտի որոնել 438 և 439

Թուականների մէջ (տ. Tabari 422 էջ և հետ.) հարկաւ պայմանով, որ Նեօլդըկէին գլխի վայր չբացատրենք:

Ապահովութեան համար վերստուգենք Դիւլորիէի դեռ 1859 թուին, կատարած հաշիւը: Չնայելով որ Դիւլորիէն Յաղկերտի առաջին տարին դնում է փոքր ինչ ոչ. 439—440, աչքի առաջ ունի և Խորենացու ընթերցուածը (փոխանակ «առաջինի»՝ «երկրորդ» տարի Յաղկերտի և 440—441 թուականները), այսու ամենայնիւ ուզիզ հետեանք է ստանում, միմիայն շնորհիւ օրումն (հինգշաբթի): 436-ից, մինչև 439 inclusivement՝ հայ նաւասարգի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 9-ին: Ուրեմն և Սահակի ծննդեան օրը—նաւասարգ 30 այդ չորս տարիների որում և պատահէր՝ պիտի ընկնէր սեպտեմբերի 7-ին (23 օր օգոստոսից և 7 օր սեպտեմբերից—30): Նեօլդըկէի հմուտ հաշուից ապահով ենք, որ Յաղկերտի գահակալութեան առաջին օրը կամ 438-ին է կամ 439-ին: Մնում է մեզ քննել, թէ որ տարում սեպտեմբերի 7-ը ընկնում է հինգշաբթի: 436-ին սեպտեմ. 7-ը ընկնում է երկուշաբթի, 437-ին երեքշաբթի, 438-ին՝ չորեքշաբթի, 439-ին՝ հինգշաբթի, 440-ին (նահանջի պատճառով) շաբաթ, 441-ին կիրակի և այլն և այլն. կամ աւելի ճիշտ՝ 440-ին հայ ամիսը նորից մի օր յետ է ընկնում և նաւասարգի 30-ը դալիս է սեպտ. 6-ին, իսկ սեպտ. 6-ը 440-ին ընկնում է ուրբաթ, 441-ին շաբաթ 442-ին կիրակի և այլն: Ուրեմն ոչ մի հինգշաբթի այս և այն կողմը, բացի 439-ից, որ մեր գործին գար: Ուրեմն Սփեքքում պահուած «Հինգշաբթին» պատահական բան չէ, բղխում է վաւերական հին աղբիւրից և լիովին արդարանում է Նեօլդըկէի բոլորովին ուրիշ աղբիւրներից (Ագաթիաս, ասորի եղիա, Յակոբ եղիտացի և այլն) հանած եղբակացու թեամբ:

4.

Կորիւնից հաստատ գիտենք, որ դրի գիւտից մինչև Մաշտոցի մահուան օրը անցել էր 35 տարի:

Գործադրելով տառացի այս հաշիւը՝ գրի գիւտը տեղի

է ունեցել 405 թուին մեհեկանի 13-ին, որ համապատասխանում է տարուայ 193-դ օրուանը Այդ տարում նաւասարգի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 17-ին, ուրեմն, ամեն մէկը կարող է հաշուել և գանել, որ մեհեկանի 13-ը՝ փետրուարի 25-ին է. և խկապէս գրի գիւտի և Մաշտոցի մահուան միջև 8 ամբողջ քառամեակ կայ, ուստի և մահուան փետրուարի 17-ը պիտի գրի գիւտի տարում լինէր՝ փետր. 25 (17+8=25):

Ուրեմն նիւզ հաշուեյարդարումից ստացուած գրի գիւտի քուականն է 405 փետր. 25:

Հարկաւ ստիեստութիւն կլինէր պնդել, որ ճիշդ այս օրն է կատարուած գրի գիւտը, կամ այլ խօսքով՝ Մաշտոցը գրի գիւտից մինչև մահուան օրը ապրել է ուղիղ 35 տարի, ոչ աւել և ոչ պակաս: Կարիւնի օրով էլ մարգիկ հարկաւ մեզ նման կլոր թուերով էին խօսում և այդ 35 թուից ամբողջ ամիսներ, նաև թերևս կէս տարուց աւել, այս կամ այն կողմը պիտի թերուել իրական ուղիղը գանելու համար:

Բայց հաշուեյարդարումից ստացուած թիւը կարևոր է նրանով, որ հնարաւորութիւն է տալիս նուազագոյնը ընտրել անխուսափելի սխալներից և այսպիսի, ինչպէս նեոլոգրիկէն է անուանում — Rechnungsmässig — թուերով է կազմուած Սասանեան թագաւորների ցանկը: Սրանից 10 տարի առաջ, երբ Ս. Մալխասեանի գեղեցիկ նախաձեռնութեամբ գրի գիւտի յօրելեանի առթիւ ձեռնարկեցինք Պատմագրերի նոր հրատարակութեան 2-երի բաղդատութեամբ, ես նոյն այս կարծիքիս էի, բայց ոչ մի առարկութիւն չհանեցի 404 ընդունուած թուականի գէժ, համարելով իմ կողմից այդպիսի վարձուքը անտեղի և գործ խանգարող: 404-ը կամ ինչպէս ուրիշներն են հաշուում 406-ը մօտաւորապէս ճիշտ են և իրականից ոչ շատ հեռու, թէև ոչ «կանոնական» թիւ: *

* Ծան. բոլորովին մի կողմն եմ թողել, այս յօդուածը գրելիս, վերջերս Ամս. Հանդիսում տպուող յայտնի կրիտիկոս Մարկուարտի գրութիւնը. «Պատմ. հայ. նշանագրերու և վարուց

5.

Այժմ գալիս ենք խնդրի գլխաւոր հանգոյցին: Գրի գիւտի պատմութիւնը տեւական գործողութիւն է: Ի՞նչ մոմենտն էին համարում նախնիք, յատկապէս հինգերորդ դարում, այդ գործողութեան սկիզբը. որից և հաշուում էին այդ գիւտի տարիները: Կորիւնը շատ պարզ ասում է «Եւ դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի [Առաջնոյ] առեալ սկիզբն» որից և հաշուում է Մաշտոցի վերջին գործնէութեան 35 տարիները: Յազկերտ Առաջինի գահակալութեան թուականը ճշգրտամբ չէ: Պատկանեան Իւստին և ուրիշները դնում են 397-ին, ուրեմն և նրա ութերորդ տարին լրիւ համապատասխանում է մեր սրոշամ 405 թուականին: Նեոգրքիէն փոքր ինչ աւելի ուշ է դնում՝ 399-ի օգոստոսի 14-ին (—նուաասրդի մէկ) սկսւող պարսկական տարում, այսինքն տարուայ որ և է ամսում, չունենալով գահակալութեան ստոյգ ժամանակը:

Այս թուին յարմարելու համար Բիւզանդացին Կորիւնի ութը առաջարկում է կարգաւ վեց (ը և զ տառերի շփութութիւն), որ հարկաւ շատ լաւ հնարաւոր է: Մեզ համար կարեւորն այն է, որ սկզբնակէտը, որից հաշուում է Կորիւն հայ դպրութեան տարիները՝ Դանիէլեան տառերի Վաղարշապատ ընդունելու և Վաւապուրհի թագաւորու-

ւ. Մաշտոցի»: Այս տարուայ համարներից իմ ձեռքս են հասել միայն Յունուար և Ապրիլ համարները, իսկ Փետրուարն և Մարտը էջմիածնում ոչ ոք չէ ստացել: Մարկուարտի գրութիւնը ինձ ընդունելի հիմք չէ տալիս որ և է փոփոխութիւն մտցնելու իմ ուրուագծածի մէջ: Չգիտեմ ո՞վ է արտասահմանից ստացուած հայ հրատարակութիւնների գրաքննիչը: Մակայն ստիպուած եմ նրա ուշադրութիւնն հրաւիրել այն բանի վրայ, որ Ամս. Հանդիսի, որ լսկ գիտական թերթ է, համարները գրեթէ կիսով չափ կորչում են (անցեալ և այս տարի): Մինչդեռ չեն կորչում օտար լեզուներով (ֆրանս. գերմ. անգղերէն) ստացուածներից և ոչ մի համար: Ում մեղադրել և ինչով բացատրել՝ չգիտեմ: КОМИТЕТЬ ПО ДѢЛАМЪ ПЕЧАТИ հաստատութեան պարտքն է պարզել այս խնդիրը և վերջ դնել այս անկարգութեան:

Թեան հինգերորդ տարիներն են, այն է ինչպէս տեսանք 405-ը:

Նոյնպէս է հաշոււմ և Փարպեցին: Յիշելով Մաշտոցի կրօնական գործնէութիւնը՝ պատմոււմ է թէ ինչպէս Վռամ-շապուհի հինգերորդ տարին գալիս է նա Սահակ կաթուղիկոսի և Վռամշապուհ թագաւորի մօտ գրի հոգսը քաշելու, և երբ Հարէլի ձեռքով ստացոււմ են Դանիէլեան գրերը՝ «Ուրախ լինէին, և այդպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց» և Սահակի օգնութեամբ կատարելագործոււմ է և լրացնոււմ Փարպեցին բոլորովին զանց է առնոււմ գրել Մաշտոցի Ասորիք գնալը, այնտեղ նոր գրեր գտնելը և այլն: Այստեղ էլ մեզ համար կարևորն այն է, որ Փարպեցին էլ գրի գիւտ ասելով հասկանոււմ է Դանիէլեան գրերի Վաղարշապատ բերուելը:

Եւ իսկպէս՝ առանց նախառեալ կարծիքի և ուշադիր հետազօտողը, ինձ թւում է, թէ անհրաժեշտօրէն պիտի գայ այդ եզրակացութեան, ինչպէս ներքևի հաշուից էլ պիտի տեսնենք: Մինչև այժմս ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել, այդ 405-ին (կամ 404) գրել են Մետրոպեան տառերի գիւտը, այսինքն այն գլխաւոր մտնետը, որ մեզ հետաքրքրում է գլխաւորապէս: Եւ ի հարկէ գրա գլխաւոր պատճառը մեր ձեռքն հասած բնագրերի խանգար դրութիւնն էր: Բայց 1902-ին (Արարատ, էջ 542—549) ինձ յաջողուեց վերջնակա-նապէս դուրս ձգել Փարպեցու միջից՝ գրի գիւտին վերաբե-րեալ կասկածելի մի մեծ հատուած, որով խնդիրը աւելի ևս պարզուեց: Ինձ թւում է, որ այս կէտումն էլ նոյն սխալն է տեղի ունեցել, ինչ որ Հայ թուականի վերաբերութեամբ (տ. մեր հրատ. Ա.գաթ. յառաջաբան էջ ԾԳ.) թուականի սկզբնակէտը (552 Փրկչ. թ.) և տասնեակ տարիներ յետոյ տոմարի կազմուելն ու պաշտօնապէս ընդունուելը շփոթուել են և ամբողջ մեր պատմութեան ժամանակա-դրութիւնը խանգարել, որ հազիւ ուրեմն վերջին տաս-նամեակների նորագիւտ բնագրերով և նորանոր հետա-զօտութեամբ հնար եղաւ ուղղել: Նոյնն է և գրի գիւտի

մասին: Այդ գործի սկիզբն է Դանիէլեան գրեթէ Վաղարշապատ բերուելը 405-ին, բայց Մաշտոցի ստեղծած տառերի զիտը, կամ ասենք կատարելագործութիւնը, Ասորիքում, տեղի ունեցաւ շատ աւելի ուշ: Այս խնդրին էլ մի ակնարկ ձգենք հետեւելով քայլ առ քայլ Կորիւնին:

6.

Վաւաճապուհի հինգերորդ տարին, ինչպէս տեսանք 405-ին մերձաւորապէս, Հարէլը թագաւորին բերեց Դանիէլի գրերը, «իսկ արքային* հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշթոցի» ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հարելէն, ուրախ լինէին: Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիտ խնդրելին, հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային՝ ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովիմք կրթել, որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ վարուք Երանելին հասանէր: Եւ իբրև ամս երկուս՝ կարգեալ զվարդապետութիւն իւր՝ նովին նշանագրովք տանէր:»

Ուրիմն իրանց որոնածը անսպասելի կերպով գտնելով (=յանկարծագիտ խնդրելի), մատաղ մանուկներ են ժողովում՝ գրագիտութիւն ուսուցանելու համար: Եւ երբ որ շատերն են սովորում՝ հրաման է տալիս թագաւորը ամեն տեղ նոյն գրերով ուսուցանել: Մաշտոցն էլ երկու տարի իւր վարդապետութիւնն այդ նշանագրերովն է սովորեցնում: — «Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն օգջ ամել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դըպրութեանց քաղեալք և յարուցեալք յիսկեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:»

* Վկայութիւնները բերում եմ ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ իմ վերակազմած բնագրից: Տպագրից եղած իրական տարբերութիւնները ընդգծում եմ: Տեղ ակզ փոխում եմ և տպագրիկէտագրութիւնը:

Եւ երբ որ վերահասու եզան, որ այդ նշանագրերը անկարող են հայ լեզուի պլանկերն ու կապերը՝ ճիշդ արտայայտել, մանաւանդ որ այդ նշագրերը ուրիշ լեզուներէից էին քաղուած կամ առնուած, ուստի նորից հոգսի մէջ ընկան մի առ ժամանակ, և եւր էին որոնուած:

Վերջապէս Վրաստանու հին...երորդ* տարին, դժբախտաբար տարեթիւր խանգարուած է, Մաշտոցը ճանապարհ է ընկնում մի խուճբ աշակերտներով Ասորիք, աշխարհագրական դիրքից դատելով, անշուշտ առաջ հասնում է Ամիգ, այժմեան Գիարբերիք, և յետոյ՝ Եգեսիա—Ուրհա—Ուրֆա, որ շատ աւելի հեռու է։ Ամիգում եպիսկոպոս էր այդ ժամանակ Ակակը, իսկ Եգեսիայում «Բարիլասը», որոնցից և Մաշտոցը լաւ ընդունելութիւն է գտնում։ Այս եպիսկոպոսների անունը ամենալաւ յենման կէտն է Մաշտոցի ճանապարհորդութեան ժամանակը որոշելու համար։ Դեռ Չամչեանը Խորենացու ձեռագրերից գիտէր, որ Եգեսիայի եպիսկոպոսը «Բարիլաս» է կոչուում կամ «Բարոս»։ Սէն Մարտէնն առաջարկեց կարգալ Քարուլաս, որովհետեւ հինգերորդ դարի առաջին կիսում շատ յայանի է Քարուլաս եպիսկոպոսը, բայց «Բարելաս» անունով եպիսկոպոս այդ ժամանակ Եգեսիայում չկար։ Հայ գրերով և կամ Կորիւնով զբաղուողներից ոմանք ընդունում են Քարուլաս ձևը, սմանք ոչ, առանց սակայն դրանից հանելու պէտք եղած եզրակացութիւնը։ Թէ իրօք Քարուլաս ձևն է եղել նախապէս Կորիւնում, այդ բանին համոզեց ինձ Խորենացու ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը, որտեղ գտնում են «ի Քարոսէ, ի ր...ոսէ.—ի րաբո սէ և մէկում» (n° 611 գ. ց.) նախապէս «ի Քարիլոսէ» յետոյ նոյն գրչով ուղղած «ի Քարիլոսէ»։ Ուրեմն ոչ լոկ հաւանական ենթադրութիւն, այլ իբրև դրական փաստ պէտք է ընդունել, որ Խորենացին իւր Կորիւնում ունէր Քարիլոս կամ սրան մօտ մի

* Գրուած է «հինգերորդ», որ անհնարին է, վերուում տեսանք, որ տարիներ առաջ արդէն Գանիէլի գրերն ստանալու ժամանակ Վրաստանու հինգերորդ տարին էր:

ձև և ոչ Բաբելլաս: Բաբելլաս սրբի և եպիսկոպոսի անունը շատ ընտանի էր հայ գրիչներին, իսկ Բաբելլաս կամ Բաբուլասը բոլորովին խորթ և անսովոր, մանաւանդ վերջին գաբերում: Բ և Բ տառերի շփոթութիւնը շատ սովորական է, ընթերցողը թող յիշէ նոյն Խորենացուց Ղերութնա փոխանակ Ղերութնա ուղիղ ձևին:

Ակակիտսի և մանաւանդ Բաբուլասի կեանքը և գործերը բարեբախտաբար մեզ լաւ յայտնի են ասորական մատենագրութիւնից: Մնուած կեն-նեշրիւում, ընդունեց քրիստոնէութիւն, բաժանուեց կնոջից, բոլոր կարողութիւնը բաժանեց ազգբաներին և Մաշտոցի նման մտաւ վանականների կարգը: Բաբուլասը քրմի որդի էր, մայրը քրիստոնեայ: Եղեսիայի Դիոդենէս եպիսկոպոսի մահից յետոյ՝ նրան յաջորդ ընտրուեց 412 թուին: 431-ին ներկայ է եղել Եղեսիայում՝ կրօնական ժողովին, խիստ հալածել է նեստորականներին, այրելով նոյն իսկ նրանց գրքերը: ունեցել է ընդարձակ գրական գործնէութիւն, թէև քիչ բան հասած մեղ, մեռել է 435 թուի օգոստոսին: Սոս և Ակակիտսի կեանքի ուսումնասիրութիւնը շատ հետաքրքիր համեմատութեան դժեք են տալիս Մաշտոցի կենսագրութեան համար: Մեզ համար այս բոլորից կարևորն այն է, որ 412 թուից առաջ չէր կարող պատահել Բաբուլաս եպիսկոպոսի եւ Մաշտոցի հանդիպումը Եղեսիայում: Բայց այդ հարկաւ կարող էր պատահել և 412-ից յետոյ:

7.

Հեռուներ նորից կորիւնին: Մաշտոցը Եղեսիա աշակերաններին երկու խմբի է բաժանում. մի խումբը Եղեսիայում՝ ասորերէնի դպրութեան է տալիս, իսկ միւս խումբը Եղեսիայից ուշարկում է Սամասա քաղաքը յունարէնի վարժուելու: Սամասաւը Եղեսիայից ոչ շատ հեռու արեւմտահիւսիս, Եփրատի աջ ափին է: Ինքը Մաշտոցը դեռ Եղեսիայումն է, և ահա այս քաղաքումն է տեղի ունենում Մեսրոպեան գրերի գիւտը, ընդ այնպէս բազում:

աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց
օճան ինչ գտանելոյ, որում եւ պարգևէր իսկ վիճակ յա-
մենաշնորհն (կամ յամենաշնորհողէն) Աստուծոյ հայրական
չափուն ծնանել ծնունդ՝ նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջօրն
իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին։ Եւ անդէն վաղվա-
ղակի նշանագրեալ և անուանագրեալ (կամ նշանակեալ
անուանեալ) և կարգեալ, յօրինէր սեղօբայիք և կապօր
և ծայնատուր նշանօր (կամ նշանակօր)։ Եւ ապա հրա-
ժարեալ յեպիսկոպոսոսցն սրբոց՝ հանդերձ օգնականօքն
իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամստացւոց, և այլն։ Աւրինն
Մաշտոց Եղեծիայում նոր և սքանչելի ծնունդն (Մեսրոպե-
ան գրեր) ունենալոց յետոյ է գնում Սամսատ, ուր և
Հոփանոս ճարտար գրչի օգնութեամբ կատարելագործու-
թիւններ է մտցնում իւր գիւտի մէջ, «որով զամենայն
ընտրութիւնս նշանագրացն (կամ նշանագրոյն)՝ զնրա-
դոյնն եւ զլայնագոյնն, զկարծն և զերկայնն, զառանձինն
և զկրկնաւորն (կամ զկրկնայարն) յօրինեալ և յանկու-
ցեալ, ի թարգմանութիւն գառնային...»։ Այսպիսով Սա-
մսատան էլ իւր բաժինն ունի Մեսրոպեան գրի գիւտի մէջ,
և անշուշտ ոչ աննշան բաժին։ Թարգմանութիւնն սկսում
է Առական գրքից՝ «Իմաստութիւն և խրատ ճանաչել և
իմանալ հանճարի բաներ»։ Արի առաջին օրինակը գրուեց
Հոփանոսի ձեռքով, պատրաստելով միանգամայն և հայ
ուսանողներից նոր գրերով գրողներ, «հանդերձ ուսուցա-
նելով մանկունս գրիչս նմին գպրութեան»։ Այս բոլորի հա-
մար բաւական երկար ժամանակ էր հարկաւոր։

8.

Վերջապէս հասնելով մտադրուած նպատակին՝ Մաշտո-
ցը «բոլոր իւրայինների հետ» միասին Սամստոցի վերադառ-
նում է Եղեծիա, Ամիգ, և այդ քաղաքների իւր նախածանօթ
եպիսկոպոսներից էլ «աւետագիր» թղթեր առնելով դէպի
հայրենիք է ճանապարհ ընկնում և հասնում է նոր քաղաք—
Վաղարշապատ Վռամշապուհի... վեցերորդ տարին։ Ահա նս-

րից մի կասկածելի թիւս Բայց այս «վեցերորդ» ընթերցուածը շատ հին է և դժուար է փոփոխել կամ ջնջել: Բաբուլափե եպիսկոպոսութեան տարեթիւը պահանջում է, որ այստեղ լինի անպայման տասնաւոր թուական: Եւ միակ հաւանական է առանց վեցը ջնջելու աւելացնել միայն մի տառ և կարգալ ժՁ—16—վեշտասան: Այդպիսի մի սրբագրութիւն դեռ Չամչեանն է առաջարկել, թէ և նրա հայ գրի ամբողջ ժամանակագրական կառուցուածքը անընդունելի է: Միւս կողմից վեշտասանը բոլորովին տեղին է Վաւաշապուհի համար, որի մահը հարկադրաբար շատ հեռու չպիտի լինի այդ թուականից: Տեսանք, որ Վաւաշապուհի թագաւորութեան սկիզբը ընկնում է մտաւորապէս հինգերորդ դարի սկզբին, նրա հինգերորդ տարին 405-ին, ուրեմն 16-րդ տարին՝ 416-ին կամ առ առաւելն մի կէս տարի առաջ, իսկ մահը նոյնպէս ոչ շատ հեռու այդ թուից: Վաւաշապուհից յետոյ կրկին անգամ թագաւորում է Հայաստանում Խոսրով 8 ամիս (Փարպ. 18), յետոյ Սասանեան Շապուհ, որի մահը յամենայն դէպս 420 թուականից այն կողմը չենք կարող տանել: Այսպիսով բոլորովին ապահով է դառնում այս ժՁ (16) ընթերցուած: Ինչ յաջողուեց գտնել Կորիւնի մեծ հատուածներ երկու բաւական հին ճառքնարում (n° 681, n° 672 գ. ց. տես դրանց մասին Ազաթանգեղոսի յառաջաբան, էջ ԽԵ—ԽԶ) որոնցից մէկում ճիշտ այս «վեցերորդ» բառի առաջ տողի մէջ դատարկ տեղ է թողել ուշադիր գրիչը, որով և հաստատում է, որ իսկապէս «վեցը» պակասաւոր թիւ է և պիտի ուղղուի ժՁ—վեշտասան:

Առանց աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնելու՝ Մաշտոցի Ասորիքում գործնէութիւնը դնում եմ 412 մարտ—416 մարտ, մի քառամեակ, երբ հայ նաւասարգի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 15-ին: Հայ տարու սկզբից չեմ հաշուում, այլ նահանջից նահանջ, պատճառաբանութիւնը թողնելով ուրիշ տեղի:

Այդ քառամեակում իրողութիւնները դասաւորուած են հետեեալ շարքով՝

1. Մաշտոցը մեծ պատուով ընդունում է Բարուլասի եպիսկոպոսից եղբեսիայում:

2. Հետո տարած աշակերտները երկու խումբ է բաժանում, մի խումբը թողնում է եղեսիայում աստիքներին պարագերու, միւս խումբը Սամսատ է ուղարկում (— գումարէր- տես Նորայրի գեղեցիկ բացատրութիւնը «Քննասէր» պրակ Ա. էջ 12—17) յունարէնով զբաղուելու:

3. Եղեսիայում Մաշտոցը գտնում է իւր գրերը, որոնք արդեօք բոլորովին նոր էին, թէ Գանիէլեան գրերի կատարելագործուած ձևափոխութիւն, այդ չընենք: Բայց տեսանք վերևում իմ մէջ բերած մի նորագիւտ ընթերցումով, որ Մեսրոպեան տառերը «ձայնատուր նշաններ, կամ նշանակներ» ունէին, օրոնցից երեւի զուրկ էին Գանիէլեան գրերը:

4. Մեսրոպեան գրի գիւտից յետոյ միայն՝ Մաշտոցը ճանապարհ է ընկնում Սամսատ և այդ քաղաքում՝ Հոսփանոսի օգնութեամբ նորից դասաւորում է իւր գրերը, անշուշտ ինչ ինչ փոփոխութիւններ անելով, և ձեռնարկում է Առակաց գրքի թարգմանութեան, որի Հոսփանոսի ձեռքով գրուած օրինակով և իւր աշակերտներից պատրաստած՝ նոր տառերով գրողներով, «գրիչներով», քոլոր վերայինների հետ վերագտնում է Վաղարշտպատ 416 թուին:

9.

Ամփոփենք ասածներս

Չեմ՝ ընդունում, որ 405-ը (կամ ինչպէս ուրիշներին հաճելի է՝ 404, 406) Մեսրոպեան տառերի գիւտի թուականն է: Այդ միմիայն Գանիէլեան տառերի Վաղարշտպատ բերուելու թուականն է և սկիզբն հայ տառերի գիւտի աշխատութիւնների, ուրեմն և իրաւամբ՝ ընդհանրապէս գրի գիւտի սկզբնաւորութիւն համարուած:

Բարուլասի հետ Մաշտոցի հանդիպումը եղեսիայում 412-ին էր ամենականուխը: Բարուլասի եպիսկոպոսութեան առաջին տարին սկսում է՝ 411 սեպտ.— 412 սեպտեմ-

բերի միջև ընկած, (ասորական տարի) մի սր և է ամսից, որը մեզ անժանօթ է: Այդ թուականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկութիւնների հիման վրայ, անհնար է դնել Մեսրոպեան տառերի գիւտը: Թերևս այդ գիւտը ասորական հեռեկալ տարումն է (412 սեպտեմբ. — 413 սեպտ.), բայց հաւանօրէն ոչ դրանից աւելի ուշ, որովհետև ժամանակ պիտի թողնել և Սամոսատում կատարուած Մաշտոցի գործնէութեանը, որի մասին խօսեցանք արդէն:

Աւրեմն ստանում ենք հեռեկալ ժամանակագրական թուերը.

Մահակի մահը 439-ին, սեպտ. 7. հինգշաբթի.

Մաշտոցի մահը 440-ին, փետր. 17. շաբաթ.

Գրի գիւտի սկիզբը: այն է՝ Գանիէլեան գրերի Վաղարշապատ բերուելը, Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, «405 թ. 25 փետր.»

Մաշտոցի հանդիպումը Բարուլաս եպիսկոպոսի հետ Եդեսիայում՝ ոչ կանուխ 412 թուականից:

Մաշտոցի վերադարձը Եդեսիայից՝ 416-ից ոչ ուշ:

412—416 քառամեակը բուն Մեսրոպեան տառերի գիւտի և կատարելագործութեան ժամանակն էր: Այդ քառամեակի սկզբներին է ընկնում Մեսրոպեան տառերի գիւտը:

Վասմշապուհը դեռ կենդանի էր երբ Մաշտոցը Ասորիքից վերադարձաւ, և նրա թագաւորութեան 16-դ տարին էր. որ դարի սկզբից հաշուելով, 415—416 թուականին է ընկնում մօտաւորապէս, դրանից յետոյ պիտի բաւական միջոց ունենալ տեղաւորելու համար Վասմշապուհի մահը. Խոսրովի կարճատև թագաւորութիւնը և Շապուհ Սասանեանի քառամեայ (ըստ Խորենացու) իշխանութիւնը՝ մինչև 420, (հմտ. նեօլոգիէ):

10.

Ինձ համար շատ հասկանալի է, որ այսպիսի մի թեթև ուրուագծով անհնար է բոլորովին խախտել մինչև

այժմս իբրև հաստատուն ընդունուած թուերը և համո-
մողումները: Մեծ է ինքրցիայի սլոբ և անշուշտ կունե-
նամ ընդգրկմասունքը: Այդպիսիները քանի շատ այնքան
լաւ: Իմ ըմբռնումով Գրի գիւտը երկար տևական տընու-
թիւնների արգիւնք է: Առնուազն 12 տարի քաշեց այդ
աշխատանքը՝ 405-ից մինչև 416, 412-ին, կամ այս թուին
շատ մօտ է ընկնում այն կարևոր մօմենտը՝ երբ Մաշտոց
եղեսիայում, Ասորական գիտութեան կենդրոնում, կատա-
րեց իւր մտաւոր ճնորդք և հրաշալի՝ ծնունդը, որ ահա-
գին նշանակութիւն պիտի ունենար ոչ միայն Հայերի, այլ
և մեր դրակից և ցեղակից ժողովուրդների՝ Վրացիների և
Աղուանների համար:

Գալուս Տէր Մկրտչեան

7 Մայիս.

